

С. М. ХОДЗІН

СТАТЫСТЫЧНЫЯ КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКІ МІЖВАЕННАГА ЧАСУ

Статыстычныя крыніцы характарызуюцца стварэннем на аснове навукова абгрунтаванай праграмы колькаснай (апісальна-лічбавай) інфармацыі, масавасцю вывучаемых аб'ектаў, вызначэннем крытэрыяў і прынцыпаў збору і групіроўкі матэрыялу, комплексным характарам звестак, рысамі, уласцівымі масавым крыніцам. Менавіта наяўнасць вышэйназванай праграмы статыстычнага абследавання не заўсёды дазваляе безумоўна прымяняць да яго метады матэматычнай статыстыкі. На ўзроўні праграмы пад уздзеяннем шэрагу фактараў могуць быць закладзены такія скажэнні, якія не будуць з'яўляцца хібамаі разлікаў. Гісторык, маючы справу пераважна з публікацыямі (матэрыяламі распрацоўкі), павінен атрымаць уяўленне аб абодвух стадыях; нават у тых выпадках, калі першапачатковыя матэрыялы належалі знішчэнню (матэрыялы ўсеагульных перапісаў).

Статыстычныя крыніцы змяшчаюць масавыя, пераважна колькасныя дадзеныя. Правільнае іх выкарыстанне дазваляе выявіць у сукупнасці з'яў, што здаюцца выпадковымі, характэрныя для іх заканамернасці развіцця. Выяўленне азначаных заканамернасцей адбываецца шляхам параўнання колькасных дадзеных, для чаго неабходна супастаўленасць (аднароднасць) статыстычных дадзеных. Статыстычныя звесткі маюць не толькі колькасныя, але і якасныя характарыстыкі. Змены тэрыторыі ці іншых параметраў вывучаемага аб'екта ці яго не-

Ходзін Сяргей Мікалаевіч — дэкан гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, загадчык кафедры крыніцазнаўства, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

дакладнае вызначэнне не даюць магчымасці супастаўляць статыстычныя дадзеныя ў поўным аб'ёме (для прыкладу, тэрытарыяльна-адміністрацыйныя змены БССР на працягу 1920-х гг. не даюць магчымасці параўнаць многія звесткі).

Асноўныя прынцыпы выкарыстання статыстычных звестак датычацца, такім чынам, трох бакоў: іх паўнаты, дакладнасці і аднароднасці. Статыстычныя звесткі, заключаныя ў крыніцы, павінны дастаткова поўна ахопліваць усе важнейшыя элементы вывучаемай з'явы ці працэсу. Каб меркаваць аб ступені дакладнасці статыстычных крыніц, неабходна вызначыць іх паходжанне: ці яны запазычаны з анкет, што запаўнялася асобай, зацікаўленай у выніках, ці яны атрыманы ад статыстыка, што абавязаны дакладна запісваць вывучаемыя звесткі; дадзеныя збіраліся падрыхтаванымі спецыялістамі ці выпадковымі асобамі, сярод якіх маглі быць і тыя, хто не меў элементарных ведаў аб правілах статыстычнага ўліку; і ўрэшце, звесткі павінны быць аднароднымі (параўноўваюцца аднародныя з'явы, працэсы, аб'екты па пэўных, дакладна акрэсленых параметрах).

Можна сцвярджаць, што статыстычныя крыніцы па гісторыі беларускай вёскі міжваеннага часу застаюцца па-за разглядам беларускіх гісторыкаў. Нават у такіх значных для вывучэння пазначанай праблемы працах, як манаграфіі М. А. Бяспалай і А. М. Сарокіна, яны не знайшлі належнага адлюстравання [1]. Між іншым значнасць статыстыкі для вывучэння аграрнай гісторыі неаднаразова актуалізавалася яшчэ ў 1960–1970-х гг. на ўсесаюзных канферэнцыях і адлюстроўвалася ў іх выніковых публікацыях. У прыватнасці І. А. Чамярыцкі звярнуў увагу савецкіх даследчыкаў на разыходжанні ў ацэнках пасаваў, ураджайнасці і валавых збораў паміж ЦСУ і Дзяржпланам СССР за 1921—1923 гг. [2]. У савецкай гістарыяграфіі значнай падзеяй з'явілася ў той час манаграфія І. Д. Кавальчанкі [3]. На пачатку 1980-х гг. Ю. Бокараў акрэсліў як цікавейшую крыніцу матэрыялы бюджэтных абследаванняў сялянскіх гаспадарак [4]. Зараз важкі ўклад у вывучэнне гісторыі вёскі з выкарыстаннем статыстычных крыніц і колькасных метадаў уносяць штогоднікі «Эканамічная гісторыя» і «Сацыяльная гісторыя», выдаваемыя Цэнтрамі эканамічнай і сацыяльнай гісторыі пры гістарычным факультэце МДУ і Інстытуце ўсеагульнай гісторыі РАН.

Статыстычнае вывучэнне беларускай вёскі ў навейшы час акрэслілася з 1918 г., калі было арганізавана Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне РСФСР, якое ініцыявала збор звестак па Смаленскай, Віцеб-

скай, Магілёўскай губернях. Пад непасрэдным кантролем ЦСУ РСФСР у снежні 1918 г. пры Мінскім губернскім рэўкаме было створана Мінскае статыстычнае бюро. У лютым 1919 г. ствараецца Цэнтральны статыстычны аддзел БССР (з утварэннем Літоўска-Беларускай ССР скасаваны). Пасля вызвалення Мінска ад польскіх захопнікаў у ліпені 1920 г. была адноўлена дзейнасць Мінскага губернскага статыстычнага бюро (ЦСБ) БССР. У лістападзе 1924 г. ЦСБ пераўтворана ў Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне (ЦСУ) БССР.

Пачатак статыстычнага вывучэння сельскай гаспадаркі можна звязаць і з перапісам 1920 г. Перапіс ахапіў пераважную большасць сель-скагаспадарчых рэгіёнаў краіны. Аднак праграма вывучэння была абмежаванай, надзейнасць паказчыкаў, сабраных ва ўмовах ваеннага часу, — невысокай, а сам матэрыял у пасляваенны час хутка састарэў. Большае значэнне мела апытанне насельніцтва аб формах землекарыстання, праведзенае ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі ў апошнія месяцы 1920 г. Анкеты запаўняліся не кожным селянінам паасобку, а адказнымі работнікамі сельскіх Саветаў. Аднак немагчымыя недахопы адзначанага апытання сталі перашкодай для публікацыі яго вынікаў у савецкі час. Галоўнае: яны не адпавядалі канцэпцыі аб росце цікавасці вясцоўцаў да калектывных гаспадарак і ідэалагічнай схеме аб «прышчэпаўшчыне». Бо на пытанне: «пры якой з формаў землекарыстання дасягаецца лепшая апрацоўка глебы» — каля 88 % апытаных адказалі: «пры хутарскай», і 78 % рэспандэнтаў вызначылі: насельніцтва іх сельсаветаў імкнецца пераважна да хутарскай формы [5].

Увогуле ў гісторыі савецкай сельскагаспадарчай статыстыкі акрэсліваюцца два асноўныя перыяды: першы — 1920-я гг., другі — з пачаткам суцэльнай калектывізацыі вёскі. На працягу першага перыяду вывучэнне спраў у сельскай гаспадарцы праводзілася ЦСУ. У цэнтры ўвагі статыстыкі 1920-х гг. знаходзілася індывідуальная гаспадарка. Склаліся наступныя формы абследаванняў: дынамічныя ці «гнездавыя» перапісы, вясеннія (асеннія) апытанні і бюджэтныя абследаванні. З пачаткам жа масавай калектывізацыі статыстычнае вывучэнне базіруецца на гадавых справаздачах калгасаў і саўгасаў, да таго ж гэтае вывучэнне праводзілася пад кантролем тых, хто распрацоўваў планавыя паказчыкі.

У студзені 1930 г. ЦСУ БССР было ліквідавана, а яго функцыі перададзены сектару народнагаспадарчага ўліку Дзяржплана БССР. Зліццё планавых і статыстычных органаў прывяло да значнага звужэння дзейнасці апошніх і скарачэння праводзімых работ. З’явіліся ідэі аб адмі-

ранні статыстыкі ва ўмовах сацыялізму і замене яго бухгалтарскім улікам. Была ліквідавана большасць статыстычных устаноў, а іх функцыі перададзены бухгалтэрыям, што нанесла безумоўныя страты развіццю статыстычнай справы. Між іншым, развал статыстыкі негатыўна паўплываў на эканоміку. На выходзе 1931 г. кіраўніцтва СССР паспешліва ідзе на стварэнне Цэнтральнага ўпраўлення народнагаспадарчага ўліку (ЦУНГУ СССР). Яно па-ранейшаму ўваходзіла ў склад Дзяржплана, але з пэўнай аўтаноміяй. Кіраўнік ЦУНГУ М. Асінскі аб’явіў вайну скажэнняў інфармацыі.

Адпаведныя змены адбыліся і ў рэспубліцы. У 1932 г. на аснове сектара народнагаспадарчага ўліку Дзяржплана БССР было створана Упраўленне народнагаспадарчага ўліку БССР. Рэспубліканскае ўпраўленне атрымала інструкцыі ЦУНГУ аб правядзенні прамысловых і сельскагаспадарчых перапісаў і кантрольнага ўліку ўстаноў аховы здароўя. Паляпшэнню справы павінна было садзейнічаць рашэнне аб крымінальнай адказнасці за прадстаўленне недакладных звестак аб выкананні планаў. Працэс паляпшэння спраў у галіне статыстыкі быў перарваны рэпрэсіямі сярэдзіны 1930-х гг.

Звяртаючыся да статыстычных матэрыялаў 1920—1930-х гг. аб стане і дынаміцы сельскагаспадарчай вытворчасці, сустракаешся з істотнымі разыходжаннямі ў лічбах. Шмат якія з дадзеных былі атрыманы шляхам абследавання невялікай колькасці гаспадарак. Таму асаблівай увагі патрабуе вызначэнне рэпрэзентатыўнасці атрыманых матэрыялаў. Шэраг акалічнасцей выклікае неабходнасць уважлівага вывучэння верагоднаці статыстычных крыніц міжваеннага часу.

Бюджэтныя абследаванні сялянскіх гаспадарак насілі неперабачны характар. Гэтага недахопу пазбаўлены матэрыялы іншага роду абследаванняў — выбарачныя перапісы, што праводзіліся ЦСУ з 1922 па 1929 г. У 1920-х гг. найбольш распаўсюджанымі былі два віды выбарачных абследаванняў: дынамічныя (ці гнездавыя) перапісы і асенне-вясеннія апытанні. Правядзенне вясенніх апытанняў мела асноўнай мэтай атрыманне статыстычных звестак аб важнейшых паказчыках гаспадаркі на момант заканчэння вясенняга севу, найперш аб стане ўсяго земляробства і жывёлагадоўлі. Гэтыя дадзеныя былі неабходны для вызначэння памераў сельскагаспадарчай вытворчасці ў бягучым годзе і ў першую чаргу валавога збору збожжавых. Перапіс улічваў як насельніцтва, так і пэўныя гаспадарчыя аспекты: жывёлу, інвентар, асабліва падрабязна пасевы розных культур. Акрамя вытворчых, картатка-фармуляр вясен-

няга апытання ўключала звесткі аб сацыяльных адносінах па наймуздачы інвентару і жывёлы і найму-продажу рабочай сілы. Абследаванні праводзіліся сіламі валасных: статыстыкаў з прыцягненнем работнікаў валвыканкамаў, настаўнікаў добраахвотных карэспандэнтаў і іншых асоб. Выкарыстоўваліся спісы гаспадарак, атрыманыя ў выніку розных перапісаў (дэмаграфічнага 1926 г., падатковых, сельсавецкага ўліку). Але вясенняе апытанне праводзілася часцей адначасова з падатковым улікам у даволі сціслыя тэрміны. Да таго ж пытанне аб пасевах задавалася самім сялянам, а яны, маючы на ўвазе, што ад гэтага залежыць памер падатку, заніжалі велічыню засеяных плошчаў, колькасць жывёлы, ураджайнасць. Ацэнка памераў гэтага заніжэння як у цэлым па краіне, так і па асобных тэрыторыях была ў 1920-я гг. прадметам дыскусій між ЦСУ і Дзяржпланам. У выніку прымаліся адпаведныя папраўкі на недалік. У канцы 1920-х гг. для дадатковага ўдакладнення азначаных матэрыялаў выкарыстоўвалі кантрольныя абмеры і нават аэрафотаздымкі.

Праграма асенняга апытання складалася з галоўнага раздзелу аб ураджаі збожжавых і іншых палявых культур з пазначэннем плошчы пасеву, памеру высеянага насення, звязаных снапоў, намалоту збожжа, аб'ёму саломы і інш. Уліку падлягалі плошчы пасеву тэхнічных культур, ураджаі гародніны, сена, угнаенні, закладзеныя пад азімыя, колькасць жывёлы ў гаспадарцы. У вызначэнні велічыні ўраджаю з адзінкі плошчы значную ролю мелі паведамленні добраахвотных карэспандэнтаў, якія некалькі разоў на працягу года накіроўвалі ў цэнтр свае анкеты аб відах на ўраджай, а восенню – аб зборах збожжавых і іншых культур.

Дынамічныя перапісы праводзіліся штогод з 1921 па 1929 г. (выключаючы 1928 г.) пераважна ў адных і тых тыповых для пэўнай пры-родна-гаспадарчай зоны групам паселішчаў («гнёздах»). Сістэматычнае назіранне за адной групай гаспадарак праводзілася па шырокай праграме (рабочая сіла, пасяўная плошча, пагалоўе жывёлы, наяўнасць машын і абсталявання, а таксама арэнда зямлі, жывёлы, інвентару, наём рабочай сілы). У развіцці дынамічных перапісаў вызначаюць два перыяды. Першы — 1920—1926 гг., калі ўся ўвага была сканцэнтравана на вывучэнні «сацыяльна-арганічнай эвалюцыі», і другі — 1927—1929 гг., калі асноўным стала вывучэнне сацыяльна-вытворчых адносін у вёсцы. Сапраўды, спроба вызначэння груп у 1920—1924 гг. на аснове непасрэдных класавых прыкмет не ўдалася. Пераход да нэпа на вёсцы прадвызначыў неабходнасць змен, якія акрэсліліся ў развіцці дынамічных перапісаў да 1927 г. Быў зменены сам прынцып закладкі «гнёздаў»

шляхам іх звязкі з вытворчым напрамкам пэўнай мясцовасці. Тыповасць раёна вызначалася ў залежнасці ад таго, якая з галін сельскай гаспадаркі давала найбольшы прыбытак. Прычым асабліва ўвага ў праграме дынамічнага абследавання 1927 г. звярталася на вызначэнне сацыяльнага складу насельніцтва, якое абслугоўвалася крэдытнай кааперацыяй і на сацыяльна-класавыя аспекты ўвогуле [6].

Пэўным мінусам адзначаных абследаванняў можна лічыць усё ж не-распрацаванасць і неабгрунтаванасць асобных крытэрыяў для вызначэння сацыяльна-класавай структуры насельніцтва з улікам спецыфікі сельскагаспадарчай вытворчасці асобных рэгіёнаў СССР (напрыклад, мяса-малочнай жывёлагадоўлі на Беларусі). Істотным недахопам ды-намічных абследаванняў з'яўляецца недастатковасць долі вывучаемых гаспадарак і цяжкасці распаўсюджвання дадзеных на больш шырокую тэрыторыю.

Непасрэднае выкарыстанне лічбавага матэрыялу дынамічных перапісаў немагчыма без папярэдняга выяўлення форм існавання крыніцы, іх месцазнаходжання, колькасных і якасных асаблівасцей. Акрамя матэрыялаў, якія адклаліся ў цэнтральных архівах СССР (зараз РФ), значная іх частка знаходзіцца ў фондзе ЦСУ Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і адпаведных фондах абласных архіваў. Што датычыцца публікацый, то найбольш раннія вынікі перапісаў змяшчаліся ў «Працах ЦСУ» (1921—1922 гг.). Асноўная ж маса публікацый адносіцца па часе выхаду ў свет да другой паловы 1920-х гг. У гэты час выйшлі і некаторыя рэспубліканскія статыстычныя зборнікі [7].

Абследаваннем, блізім да суцэльнага, з'яўляўся падатковы ўлік, які праводзіўся штогод фінансавымі ўстановамі краіны. З 1923 г. пачалося выданне зборніка «Сельское хозяйство Союза ССР в... году по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу» (да 1930 г.). У гэтых зводных выданнях прыводзіліся галоўныя паказчыкі сельскагаспадарчай вытворчасці па тэрыторыях. У спісы занатоўваліся ўсе гаспадаркі, незалежна ад таго, плацілі яны падаткі ці не. Спісы ўключалі звесткі аб агульнай колькасці асоб, што знаходзіліся ў дадзенай гаспадарцы (звязаныя адзіным бюджэтам), аб плошчы ворыва, сенажацяў, аб колькасці буйной рагатай жывёлы, рабочых коней і іншай рабочай жывёлы, напрыклад, валоў. Акрамя таго, фіксаваліся і іншыя паказчыкі. Такім чынам, адначасова з улікам гаспадаркі, праводзілася рэгістрацыя найбольш істотных гаспадарчых прыкмет, такіх як насельніцтва, зямля, жывёла. Аднак фіскальныя інтарэсы, безумоўна, уплывалі на дакладнасць да-

дзеных. Да таго ж змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле Беларускай ССР (6 паветаў, 10 акруг, 12 акруг, 8 акруг і г. д.) і змены ў сістэме падаткаабкладання не даюць магчымасці параўнаць большасць звестак, прасачыць дынаміку развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці на працягу 1920-х гг.

Шырока вядомая легенда аб будаўніках Вавілонскай вежы, якія раптам пачалі размаўляць на розных мовах і не завяршылі пачатае. Застаецца не толькі задача ўзгаднення дадзеных з публікацыямі першай паловы 1920-х гг. і статыстычных крыніц наступных гадоў. Да прыкладу ў прадмове да выдання «Ітогі десятилетия Советской власти в цифрах 1917—1927 гг.» яго рэдактары тлумачылі сваю адмову пабудовы параўнальных дынамічных радоў тым, што за ўсе 10 гадоў, асабліва па сельскай гаспадарцы, неаднаразова змяняліся метады збору інфармацыі і выклікалі ў сваю чаргу яе недакладнасць. Не ў меншай ступені гэтая акалічнасць з'яўляецца важнай і ў дачыненні статыстыкі народанасельніцтва, асабліва перапісаў. Асноўныя дынамічныя працэсы можна прасачыць пры супастаўленні некалькіх перапісаў. Дзеля гэтага неабходна вызначыць ступень супаставімасці вынікаў перапісаў, параўнальнасць іх пытанняў. Пры гэтым недастаткова проста параўнаць наяўнасць пытанняў ва ўсіх перапісах. Часам адказы нават на аднолькава сфармуляваныя пытанні з'яўляюцца несупаставімымі з прычыны адпаведнасці інструкцыям, згодна з якімі збіраецца матэрыял. Таму параўнанне звестак перапісу без супастаўлення праграмы і інструкцый не павінна разглядацца з навуковага пункту гледжання бездакорным і можа прывесці да супярэчлівых вывадаў.

У 1920 г. Беларусь была вызвалена ад палякаў, але да моманту перапісу (28.08.1920) перамовы з Польшчай не закончыліся і пагранічная лінія яшчэ не была вызначана. Сярод насельніцтва хадзілі чуткі аб магчымасці перадачы Беларусі пад пратэктарат Польшчы і многія беларусы лічылі за лепшае назвацца рускімі. Многія раёны не былі ахоплены перапісам — панаваў бандытызм. Таму матэрыялы перапісу 1920 г. нельга лічыць дакладнымі.

Больш насычаныя канкрэтнымі фактамі па гісторыі Беларусі матэрыялы перапісу 1923 г., апублікаваныя ў перыядычным выданні ЦСУ («Труды ЦСУ», т. XX). Акрамя дадзеных выключна эканамічнага зместу, у іх ёсць звесткі аб узроставай дынаміцы, нацыянальным складзе. У пэўнай ступені зніжае каштоўнасць азначаных матэрыялаў тое, што перапіс датычыўся толькі гарадоў і мястэчак Беларусі, а таксама пра-

ведзенае ў 1924 г. размежаванне павялічанай тэрыторыі БССР на акругі і раёны. Менавіта апошнія прывяло да несупастаўнасці большасці звестак з паказчыкамі наступных перапісаў. У гэтым сэнсе больш карыснымі бачацца апублікаваныя ў 1925 г. «Вынікі адміністрацыйнага сьпісу паселішчаў і гаспадарак БССР на 1 студзеня 1925 г.». Такая распрацоўка якраз і была выклікана істотнымі цяжкасцямі, якія ўзніклі з-за немагчымасці карыстацца ранейшымі статыстычнымі матэрыяламі. Адсюль — спроба высветліць дэмаграфічныя, эканамічныя і іншыя народнагаспадарчыя паказчыкі не толькі па 10 акругах БССР, але і па кожным сельскім Савеце.

Каштоўнасць «Вынікаў...» павялічваецца праведзеным у 1926 г. усе-саюзным перапісам. Перапіс 1926 г. займае асаблівае месца сярод Усе-саюзных перапісаў 1920–1930-х гг. Яго падрыхтоўка і правядзенне адбываліся ва ўмовах шырокай галоснасці і яго вынікі былі апублікаваны ў такім аб'ёме, які не пераўзыйдзены да гэтага часу. Дапушчаны пералік насельніцтва (на 1,5 млн – да 1,5 % насельніцтва), па ацэнках дэмографіі, гісторыкаў не выходзіў за межы звычайнай недакладнасці для выключнай большасці агульных перапісаў, праведзеных у Еўропе. Што ж тычыцца перапісаў 1937 г. і 1939 г., то першы з іх выклікаў недавер ва ўладных структурах, другі – у вучоных у 1990-я гг. [8].

Публікацыі матэрыялаў перапісу 1937 г., ажыццёўленыя на мяжы XX і XXI ст. па абмежаванаму пераліку, але даюць магчымасць супаставіць звесткі пра рух насельніцтва, у тым ліку па БССР. У прыватнасці, супастаўляючы дадзеныя па роднай мове, можна заўважыць некаторае паве-лічэнне колькасці асоб, якія вызначылі беларускую мову ў якасці роднай і некаторае павелічэнне асоб з польскай мовай. Такая акалічнасць заўважна не адпавядае склаўшымся ў постперабудовачныя гады стэрыятыпам аб чарговым этапе русіфікацыі ў Беларусі на пачатку 1930-х гг.

Разам з тым звесткі перапісаў 1937 і 1939 г. і не абвяргаюць самі па сабе пазначанае сцверджанне. У перапісным лісце 1937 г. (а ў далейшым — і 1939 г.) згодна Інструкцыі па запаўненні адказу фіксавалася назва той мовы, якую апытваемы сам лічыў роднай. Для дзяцей у якасці роднай звычайна вызначалася мова, на якой размаўляла яго сям'я. Такім чынам, працэсы русіфікацыі, калі яны і мелі месца на працягу першай паловы 1930-х гг., не выявіліся да 1937—1939 гг.

Безумоўна, вельмі цікава было б (асабліва для вывучэння маштабаў рэпрэсій) параўнаць паказчыкі народанасельніцтва БССР у 1926 г. і ў канцы 1930-х гг. Аднак публікацыя вынікаў перапісу 1939 г. была пра-

ведзена толькі часткова [9]. Што ж датычыцца перапісу 1937 г., то да нядаўняга часу ўвогуле лічылася, што яго матэрыялы загінулі. У 1991 г. апублікаваны знойдзеныя ў архівах звесткі [10]. Аднак выкарыстоўваць іх трэба з пэўнымі ўдакладненнямі. Як сведчыць надрукаваная ў Мінску ў 1936 г. брашура ў дапамогу садзейнічання брыгадам перапісу, апошні разглядаўся як «масавая палітычная работа» і павінен быў канстатаваць велізарныя поспехі СССР (у дачыненні да росту насельніцтва таксама).

ЛІТАРАТУРА

- 1 Бяспалая, М. А. Беларуская вёска ў першыя гады нэпа (1921—1923 гг.) / М. А. Бяспалая. Мінск : БУК, 1999. 253 с.; Сарокін, А. М. Рэха эпохі крайнасцей: беларуская вёска: ад Дэкрэта да Кодэкса аб зямлі (1917—1990-я гады) / А. М. Сарокін. Мінск : Права і эканоміка, 2005. 298 с.; Сорокин, А. Н. Испытание будущим и уроки прошлого. Белорусская деревня: от Декрета до Кодекса о земле (1917—1990-е годы) / А. Н. Сорокин. Мінск : Право и экономика, 2008. 426 с.
- 2 Чемерисский, И. А. Сельскохозяйственное производство СССР в 1920—1925 гг. по статистическим источникам. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / И. А. Чемерисский. М., 1970.
- 3 Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / под ред. И. Д. Ковальченко. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. 374 с.
- 4 Бокарев, Ю. П. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств как исторический источник / Ю. П. Бокарев. М., 1981.
- 5 Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). Ф. 191. Воп. 1. Спр. 1. Л. 3—79.
- 6 Инструкции для разработки материалов гнезд динамического обследования 1927 г. М., 1929.
- 7 Статистический ежегодник за 1924—1925 гг. Вып. II. Ч. I. Мінск, 1926; Статистический ежегодник за 1925—1926 гг. Мінск, 1926; Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919—1929. Мінск, 1929. Население, посев, скот, птица и сельскохозяйственный инвентарь в 1923/24 гг. М., 1926; Основные элементы сельскохозяйственного производства СССР за 1916 и 1923—1927 гг. по частному сектору сельского хозяйства. М., 1930; Основные элементы и продукция сельского хозяйства СССР за 1925/26—1928/29 гг. с приложением хлебофуражного баланса за 1928/29 г. М., 1928; Итоги десятилетия Советской власти в цифрах 1917—1927 гг. М., 1928.
- 8 Поляков, Ю. А. Полвека молчания: Всесоюзная перепись населения 1937 г. / Ю. А. Поляков, В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев // Социол. исследования. 1990. № 6—8; Итоги переписи населения 1937 г. // Вестн. статистики. 1990. № 7; Поляков, Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / Ю. А. Поляков, В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев. М. : Наука, 1996. 152 с.
- 9 Вестник статистики. 1956. № 6.
- 10 Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. М., 1991.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 25 мая 2009 г.